

HIS EXCELLENCY TE BERETITENTI TANETI MAAMAU POLICY STATEMENT 2020

(2nd Meeting of the 12th Parliament – 24th August to 4th September, 2020)

Te Tibiika ae ko Karineaki ma kaain abam

Te Tia Moti ae Rietata

Te Kauoman ni Beretitenti ma kaain abam

Minita n te Kaebineti ma kaain abami

Taan Tei aika kam Karineaki ma kain abami

Kautuun Aaro ao Taan Tei Mai Abatera

Iruwa aika kam Rine

Ao ai bon kaain Kiribati nikabane n taabo aike kam mena iai

N aran ara Uea are Iesu Kiristo ao Kam Na Bane Ni Mauri!

Ia rimoa n tabeka te bwana ni kakaitau nakon Uean te Maeu ibukin teimatoan te maeu ao te marurung nakoira ni kabane. Ti teteimatoa n kakaitau ibukin ana babaire are tina manga reitaanako iai te waaki n Tautaeka are otinako rinanon bwanaaia kaain Kiribati n 23 Tuun 2020. Ti butimaea te tibwanga ao te mwiokoaki ae moan te kakawaki n kairiri are kam a tia n anganai ma kaain au Kaebineti ao Tobwaan Kiribati Party ma te nanorinano. E teimatoa te kaaitau nakoia taan tobwaa Kiribati man taai aika a nako ni karokoa te bong aio. Te mwakuri n tobwa eaki bebete ao e ngae ngke iai aki booraoin te iango n taai tabetai, ma bon tii teuana ara taakete bwa tina kateimatoa kinakin abara bwa te aba ni Kiritian man inaomata, ao man rikirake ara botanaomata.

I kukurei ni kawenea nako matami ara Motinnano, ngai ma kaain te Kaebineti ao kaain au bwatei. Ara motto are ti tobwaia ao ti karikirakea ngaia ae e na teimatoa n bweena ara waaki. E boboto ara Motinnano aio iaon te koaua ae kakawaki ae karakaan te kabwaia, te marurung ao te rau nakoia ara botanaomata ni kabane n akea ae na katukaki.

E mwaiti kanoan ara Motinnano aika boou n reitaki ma ake nikiran tabeua Motinnano ake a tuai koro nanoia nte term ae nako, ake a na manga riki ba kairan ana mwakuri te Tautaeaka. Tiaki ti ngaia, ma ena bon uarokoiri naba nakon ara kataratara ibukin 20 te ririki ke KV20.

Oin te kantaninga inanon te KV20 bwa tina karakaa kaubwaira man kaubwain abara ao ara marawa, ara botannaomata ao kateira, rinanon karikirake aika teimatoa bwa ena kona n reitinako te kabwaia ibukin roro nako; aikai ake a oioi iai ara Motinnano ibukin te aua ririki ni manga kairiri aio. Aikai ngkanne kanoan ara Motinnano;

ONIMAKINAN TE ATUA BWA NGAIA ARA KAABEN INANON ARA WAAKI N TOBWA, AO TE WAAKI N TAUTAIEKA AE ITIAKI

Abara ae Kiribati e kinaki bwa te aba n Kiritian, ao taan kairiri e boboto aia waaki n te tobwa ae itiaiki iaan onimakinan te Atua ae aanaki nte tangira, te aakoi ao te rau. Ti kakatonga ba ara Tautaeaka e rangin nikoraai man te waaki ni kairiri are e barongaaki iaan ara Tua ae Maungtabu ao ai bon ara katei n i-kakarinerine ao ni bobonnano.

E moanibwai iroun Te Tautaeaka buakanakin te mwakuri n aonikai ibukin kamanoan ana bwai te botan-aomata. Aio are koakoauaki rinanon katean rabwata ibukin totokoan mwakuri buaka n te Public Service Office ibukia taan mwakuri ake a mena iaan te nakoia ni kairiri, ao te Leadership Commission ti ibukia taan kairiri. E boutokaaki te Motinnano aei itinanukin Kiribati ao te aonnaba mai imwiin tewean aia bowi Kautuun aban te Betebeteke iroun te Tautaeaka, ni Beberuare te ririki aio ike a boonnanoia bwa te “Teieniwa Motinnano” ngaia ae ea riki bwa kairan ara waaki ibukin totokoan mwakuri n aonikai.

E teimatoa Te Tautaeaka ni karaoi onono nakon Tuua ibukin te rikirake, ao ni kaitarai bitaki nte aonaba. Ni kakoroan nanon aikai ao ena waaki ami Tautaeaka ni katamaroa te Tua ibukia taan kairiri ni kaineti ma kanoan Teieniwa Motinnano. Ena katoamauaki riki te Leadership Commission, ao ena karikirakeaki aia konabwai bureitiman ibukin tararuuan te rau. Ana karaoaki

bitaki ma katamaroa ae tabangaki ibukin waakin te Tua, ao ni karekea ana kaintekateka ae onoti TUC ao BTC nte Auti ni Maungatabu.

KAMARURUNGAN KAUBWAIN ABARA AO N TIBATIBAKI RAOI

Abara ae Kiribati e uarereke ao e karako maitin kaubwaina. E kakawaki ae ti kabonganai ao ni kateimatoai kaubaira ibukin kabwaiian roro nako. Ana tibwatibwaki raoi ao ni kamarurungaki kaubwaira ake a reke man marin ara marawa ao aonteaba, rinanon te akawa, te ununiki ao te kaneweaba ao anga riki tabeua, ibukin rikirakera.

Kaubwain Abara

Ni kakoroan nanon aio ao ena waaki kaungaia bitineti mai tinanikun Kiribati, riki n te akawa ao te kaneweaba, rinanon ara kainibaire ao ara angabai (tax) aika iraorao. Ena karekeaki taabo aika akea te angabai (tax) iai nte Aono n Raina ao Rawaki, riki iaon karikirake aika irekereke ma te kaneweaba. Ena karababaaki aanga ni karekemwane aika mwaiti rinanon te karaobwai ma iokinibwai man marin abara. Aio are e na kauarerekea iai rokon amarake mai tinaniku aika aki raraoi nakon marurungira, man kaunga kanakin marin abara ao ara marawa ibukin teimatoan marurungira ao totokoan aoraki aika aki eweewe.

Ena kakaekaki naba aanga aika ana karikirakea te karekemwane ao n katamaroa aron te kibakiba iaan karawa man tauan mwiin ara karawa ao karikirakean abara are I Biti.

Te Akawa

E ataaki ara marawa bwa bon teuana te marawa ae bubura kaei nte aonaba. Marin marawa ae te ika bon ngaia oin maeura ao oin ana karekemwane te Tautaeka nte maiti ae riaon 70 te katebubua ni katoa ririki. N aron are I maneweia n au maroro ni moan teira n Tautaeka, ao ngaira kaain Kiribati ti kakabaiaki ba ti anganaki te tibanga ae moan te kakawaki bwa tina tararua te marawa ae bubura ma marina nako (custodian).

Inanon ara Motinnano ao tina karaka riki te karekemwane ke ni karekea te mabiao are e bon riai n reke iroura man akawakin ara marawa. Aio are ena kona n reke ngkana ti rinnako inanon akawakin ao mwaketenakin ara ika. Ni kakoroan nanon aio, ao ena boutokaki aia konabwai taan akawa-inanoa, n aron karekean te katangomwane ibukin kaungan te akawa ao ni kauarerekeaki taian tiute iaon bwain akawa. Ana kateaki taabo ni kamwaitoro n atimwakoro ao n aba aika bubura, ao

karekean booti ibukii communities/wards ake a tuai n reke tibwaia. Ana kaungaaki ara taan akawa bwa ana reirei ao n ewekii rabakau n akawa aika a bwainaki ngkai n te aonaba, ao a mwaiti riki.

Ena waaki ami Tautaeka aio n katamaroa te kabwaia man kaubwain taari inanoa. Tabeua karikirake aika ana kamatebwaiaki bon kaungaakin katean te tabo ni karao ika ibukin utuun nako te kao (octopus) ao te riro (squid), ao karaoan taabo ni kabung ao kabwebwean ika (pet fish) ao te were ibukin katamaroa. Ena kateaki naba te o-ni-kabwebwe iaon te aba (on land) ao I taari ibukin kaikawakin ao iokinibwaiian ika ao bwain taari aika materaai.

Ena kakaekaki riki aanga ae ena raka iai ana karekemwane te I Kiribati, n aron karababan tibwara are ena kona n reke man mwanen te akawa n aron kabooan taian bukinibwai ni kambana itinaniku, ao bwaanakin kaibuke n akawa ao ni kannanna.

Te Kaneweaba

Ni kateira ao rongorongon abara ni kawai, ao bon iai kakawakin te aba teuana ma teuana. N reitaki ma arora ni momoa-aomata ao kateira ni kakairua, ena bon rangi ni katikaki riki nanoia irua mai abatera ni kan noora Kiribati.

I kukurei n taekinna bwa ena kateaki taabo ni kaneweaba aika onoti nte aono n Raina, Rawaki ao Kiribati, ao karikirakean kaneweaba aika iraorao ma te otabwanin. Ena kabonganaaki naba Kanton ao aaba riki tabeua nte aono n Rawaki, n reitaki ma Teraina ao Tabuaeran bwa taabo n neweaba aika katitika.

E tauraoi ami Tautaeka ni kaungaa te roroko irouia taan kaneweaba rinanon katamaroan kai-ni-baire ao riin te waaki, ao ni kaungaa rokoia aomata aika mwaiti (group tours).

Te Ununiki

Nna okirikaaki riki nakon marin abara ae ti kona ni karekea rinanon te ununiki. Te ununiki e kateimatoa rereken bukinikai ma uaanikai aika boou man baeranti, ao e kaunga ara roronrikirake tangiran amaraken abara. E ibuobuoki naba n ara tania ni maiu (food security), bwa teuana naba te anga n karekemwane.

E na kaungaaki unikan ao karaoan bukinikai, aroka n kabaeranti ao maan aika kona n kanaki n aekaia nako bwa ti aonga n rabakau ni kamaeui ao n aki rotaki n taretaren te kaako. Ana katauraokai aaba aika onoti ibukin te ununiki, ena kaungaaki rabakau n ununiki aika a kaitarai kanganga man

bibitakin kanoan boong, ao kaungaan riki waaki ma reirei inanon kawa ao mwakuri n ununiki, ao ai kaikawaan ma karekean maan.

Ena karekei taabo n mwakete aika bubura, ena katei taabo n ukeuke ao kamatebwai iaon rabakau n ununiki, ao kaungaan manga unikakin te nii. Ena karababaaki anga ni karekemwane man te ben ao karikirakean aekan karao bwai nte aro bwa ena kona n reke bwa teuana ana karekemwane te Tautaeka. Ena kaungaaki naba karokoan bwaai ni mwakuri ibukin karikirake man te ben.

**KARIKIRAKEAN KAUBWAIN ABAMAKORO INANON KARAKAN AIA
KAREKEMWANE NI KATOAMAUAN BWAI N ITOMAN AO RIIN TE WAAKI**

E kakoauaki bwa abara aio e bon uamaae inanon ara marawa ae riaon 3 te mirion te square kilometer buburana. Ibukin aio, ao e kona n rangin ni waeremwe aron te reitaki ni iokinibwai imarenan abamwakoro ao ni kawaeremwea aron te karikirake.

E kakawaki bwa aban Kiribati ni kabane a bane n rikirake. Ami Tautaeka aio e tarai abamakoro ni kabane ba ana bane n titebo aron rikirakeia ma Tarawa teinainano, Betio ao Kiritimati are a nakoraai te tiweti iaona.

Inanon ara Motinnano ao ena waaki ami Tautaeka ni mwakuriia riin te waaki, ao ni kamarurungi kaubwai man abamwakoro ni kabane, ao ni karaka aron te kareke mwane.

Riin te waaki

I kukurei n taekinna bwa ana karikirake ami Tautaeka ibukin riin te waaki ea bon kaman mwakuriaki. Nte tai aio ao ena manga reitaki nako te mwakuri n aron katamaroan butin rongorong, itoman ao mamanananga iananoa ke bon iaon Kiribati ao nako tinaniku, katean ao katamaroan uaabu, taabo n roro, kawai iaon aba, marae ni wanikiba ao taabo ni katine, katean boono n taabo ake a kainanoaki, ao taabo ni kannanna I Tarawa ao Kiritimati.

Ni kaitara te kanganga ibukin tataren kaako ao ena kateaki te tabo ni kaako ma karaai amwarake nte itera maiaki, ao ni karawataaki riki taian kaibuke ibukin tobwan te mamanga ao karaian kaako ma te baa nte aono ni Kiribati, ao n reitaki nakon te Aono n Raina ma Rawaki, ao ai bon imarenan te aono Raina ma Rawaki.

Ena reitakinako naba te karikirake iaon katoakin mwenga ma aia kainakotinaniku ao tangke n ran n aban Kiribati ni kabutaa bwa e aonga n mwengaraoi te I Kiribati ao e uarereke butinakon te aoraki.

Kamarurungan kaubwain Abamwakoro

Ia rimoa n anga te kaaitau nakoia ara Kauntira inanon te tai ae nako, ngkai bon ngaiia aika buoka ao n katoamaua ana tobwa ami Tautaeka iaon abamakoro. Te reitaki ma te waaki ni karekebai bon ngaia ae kanakoraoa te tobwa, ao e teimatoa nanon ami Tautaeka n reitanako aio. Kam bati n raba ao ai bwanaan ami Tautaeka n katekeraoi ngkami inanon ami rinerine ibukin ami Kauntira ae imwaimi aio.

N reitanako aron te mwakuri n ikarekebai, ao e tauraoi ami Tautaeka ni mwakurii ana karikirake aikai; ena karaka boon te takataka nte mwaiti ae \$4.00 nte kilo ma karekean te mane n kaintabwi nakoia taan oroben, ao karakaan boon te rau nakon te \$3.00 n tebaena. Ena katamaroaki ao ni karakaki riki aia konabwai Kauntira n itera aika mwaiti, ao ena katamaroaki naba taabo n takakaro, ao mwakurian waaki ni karikirake iaon riin te waaki iaon aba.

Te mwane

Kakoroan nanon te Motinnano ena bon tangira te mwane (funding), ao ami Tautaeka ena waaki ni karaababai riki aron ana anga ni karekemwane, are ena kona iai ni kakoroii nanon ana karikirake, ao n uarokoiria nakon te kabwaia, ao ni buuta te raka are naaki rootaki iai rabwatan tem wane n Tania ibukiia te roro ae ngkai ao n taai aika ana roko. Ni kakoroan nanon aio ao n reitaki ma ake Ia tia ni mwanewei mai imwaina, ao ea tia ana kainibaire ami Tautaeka ibukin aron kabonganaan te mwane n tania ni mwanenii ana karikirake. I kukurei n taekinna bwa ami mwane n Tania e teimatoa n tiku nte ware ae raka iaon teuana te birion.

Ena kamwaitaki waaki n karikirakea aron aia konabwai ma rabakauia te roronrikirake ake aki bane aia reirei, karekean tangomwane ibukiia aine ao te roronrikirake ake a kan karikirake, katamaroan te bangke rinanon bwaai n rabakau aika boou n aron te Internet Banking ao te ATM ma te EFTPOS. Ena karekeaki riki te bangke, ao karokoan ao katamaroan ana tiweti te bangke iaon aba.

N reitaki ma anne ao ena katamaroaki ana bakao DBK nakon 5 te katebubua ibukin te auti, bwaai n akawa ao te ununiki, ao te kaneweaba. Ena katamaroaki te VAT ibukiia taan bitineti ao naake a

bubura aia karekemwane, ao tatauan te angabwai (tax threshold) e nang keerake man \$5,000 nakon \$7,500 n te ririki.

BIBITAKIN KANOAN BONG

Bibitakin kanoan bong bon te kanganga ae roota tania abara ao maauiara ara botanaomata. E bon totokoa naba aron ara waaki ni kateimatoa karikiraken arora ao maeiuraaira. Ea tia te Motinnano ao te Tua iaon bibitakin kanoan boong ao kabuanibwai ma kanganga aika karina (Disaster Risk Management) are ena kona ni kaitarai ao ni kauarereka rotakin abara ma kaubwaira, ao ni mannanoa nanon te botannaomata ni kan tiku iaon abaia ae Kiribati. N irekereke ma aio ao ara Motinnano e kakorakora ara kona ni maeu ma te kanganga aio rinanon katamaroan angan reken mwane ao ibuobuoki aika a maiti mai irouia Taan Anga te buoka.

KANAKORAOAN TE REITAKI IMARENAN TE TAUTAIEKA MA BOTAKI NI BITINETI AO RABWATA AKE A INAOMATA INANON KAAWA (COMMUNITIES)

Ea tia ni waaki te Tautaeaka, n ikarekebai ma bitineti ao rabwata ake itinanikun te Tautaeaka n aroia Aaro, communities ao a mwaiti riki, n tobwaa kainanon ao man katabangakan te kabwaia ao te rau. Ti rimoa n anga te kakaitau ibukin teimatoaia n riki bwa angatain te Tautaeaka, ni uarokoara nakon te rikirake.

Kanakoraoan te reitaki ma Bitineti ao Rabwata ake itinanikun te Tautaeaka

Ena katauraaki ibuobuoki aika onoti nakoia bitineti ao rabwata ake itinanikun te Tautaeaka, ao kaungan aron waaki ni bitineti aika iraora ao n toamau. Ena katamaroaki riki tuua ao kainibaire, ao te ikarekebai ma taan bwaibwai n karikirake man kakorakaan waaki n boutoka ma kakamwakuri n anai nano nakoia iruwa mai abatera.

E tauraai naba ami Tautaeaka ni katea te rabwata are ena tabe ma kamwaitan ao kamauraon bitineti aika uarereke ao bubura tau.

Te Mwane n Ibuobuoki

Ena iai te mwane n ibuobuoki nakoia ake aakea aia mwakuri man te ririki ae 18-59 nte mwaiti ae \$50 nte namwakaina ao ni kabaeaki bwa ana makuri ni buokii karikirake aika katauaki nte tai teuana ma teuana, ao ena bwaka aia mwane kaara man te ririki 60 ni waerake ae \$100 ni uoua te

wiiki. Mwaane aikai ake ena tauraoni ni bwaka ngkana e bwati te kataumwane nte auti aio ao n oki rikaaki te bwaka mwane man 1 Tianuare.

Aia mwane mwauku ae \$30 nte namwakaina irarikin buoka ake a bon rereke nakoia ngkai, anne naba ae a tauraoni ni waaki nte ririki aio, ao ena bon teimatoa n reke nakoia engae ngkana a roko aia ririki n 60.

E tauraoni naba ami Tautaeke ni karekei baao ni mwamwananga ao buokaia mwauku, ao boutokaia ataei ake a tia ni motirawa aia karo ae \$50 nte namwakaina nakon temanna te ataei ake iaan 18 te ririki. Ena reke buokaia ataei ake iaan 5 te ririki ae \$50 nte namakaina, ao ena karekeaki baomia Tina ni Bootaki n Aine iaon Kiribati. Ena karekeaki buokan rooia roronrikirake nakon reirei n taraiaro (vocational schools) man karaoan aia mwakuri aika aki bwanin taia (part-time).

Iai raora aika moan te kakawaki aika Bootakin Aaro are bon ngaia taan kauataboa tibwangan te Tautaeke n tobwa ao ni kateimatoan te rau. I kukurei ni kaongoi ngkami bwa ena karakaaki riki te buoka nakoia Aaro nakon \$1.5 te mirion, ao te buoka nakon reirein Aaro ake a reiakinia Mitinare ibukin ribanaan te rau ao te mweraoi, ae \$70,000 nte ririki.

Ti aki naba mwaninga taekaia ara taan mwakuri, tiaki tii nte Tautaeke, ma ake a mwakuri ni bitineti, Kauntira, aobitin Aaro, kaimoa ao observers. Aikai bon ara taan mwakuri ake a mwakuri korakora ni kakoro ni nanon babaire, ao ni katauraoni tiweti nakon te botanaomata n itera ao aanga aika kakaokoro. I kukurei n taekinna bwa ena waaki ni kabwakaaki aia mwane ni motirawa taan mwakuri nte Tautaeke ae \$3,000, ena raka te ririki n retire nakon 60, ao ena bwaka te Housing allowance ae \$100 nte namwakaina nakoia ana taan mwakuri te Tautaeke ake akea aia auti. Ena kabwakaaki naba aia mwane ni motirawa taan mwakuri n taian business (VAT registered), bitineti ake e bwaibwai iai te Tautaeke (JV ao SOEs), taan mwakuri nte Kauntira (Special Constables naba) ao aobitin Aaro, kaimoa ni kabane ao observers, ae \$3,000. Ena karakaaki naba boomia taan mwakuri nte Kauntira ma taan reirei nte pre-school nakon 30 te katebubua.

Te Roro-n-rikirake ao Takakaro

Ti bon bane n toa ma ara taarena aika kakaokoro mai Iroun Atuara, ao teuana te taarena ae kaungaa te Tautaeke ibukia te roro-n-rikirake bon te takakaro. Inanon te Motinnano ao ena kabatiaaki te kamwakuri, ao katean te kuura n kataneiai ibukin takakaro. Ena kaungaaki naba te kabo imarenaia aono ke abamwakoro, ao katean taabo ni kataneiai aika a onoti ao a kinaki ibukin takakaro aika a

kakaokoro. Ena karawataaki riki taabo ao bwaai ni kamarurung ao n takakaro, ao ai katamaroan kanuanga n taian kauaba ake I tinaniku.

KANAKORAOAN ANA WAAKI NI MWAKURI TE TAUTAIEKA IBUKIN TE BOTANAOMATA

E tauraoi ami Tautaeaka n reitanako te mwakuri n tobwa ibukin te botanaomata, rinanon te Mauri ao Katoki Aoraki, te Reirei, kataneiai ao kamwakuri, katamaroan riitin aaba ao kateitei, ao te reitaki ma aban nako tinaniku, ma karikirakean te aono n Raina ao Rawaki.

Te Mauri ao Katoki Aoraki

E teimatoa ami Tautaeaka ni moanibaia maurin te botanaomata man aoraki nako ao mwaitin ara botanaomata ae e rikirake (Population pressures). Te botanaomata bon te kaubwai ae kakawaki ao e teimatoa te Tautaeaka n tobwaia n itera aika a mwaiti bwa ena marurung ao ni konabwai. E kakawaki totokoan te aoraki nakon katokana. N aron ae ataaki ao iai ngkai te aoraki ae buti ae te COVID-19, ao ti kakaitau bwa e tuai man roko I abara aio. Tia karabwaia ara taan mwakuri n raonaki ma raora ake anga te buoka, ibukin aia mwakuri korakora bwa tina mano man te aoraki ae kamamate aio. Ia bubuti am kariaia Madam Speaker, bwa tia anga baira ni uboa aia kekeiaki ao aia mwakuri korakora ma aia ongotaeka ara botanaomata.

Ami Tautaeaka ena karababaa riki aron te mwakuri ni katoki aoraki, rinanon katean onaoraki aika boou ao n toamau. Ana kateaki naba kiriniki ni kauarinan reirei, kuura n mitinare n aaro ni kabane ao n taabo ake e nooraki kainanoana, ao ena kaunga katean onnaoraki aika kaboaki aia tiweti, ao n karekeaki buoka nakon boon aia tutuo aomata n tabo aikai, ao ai kaungan kabonganakin ao kinakin rabakau ni Kiribati ni katoki aoraki.

Ena kateaki maneaban te tiente nte mauri ao katoki aoraki, ao oneakin kiriniki nakon bwai n imatang. Kanakoraon ao karababakin riki kamwanangakia aoraki mai iaon aba nako Tarawa ao nakon onaoraki I tinaniku, karekean te reitaki ae tamaroa iaon aanga n tutuo, ao kateimatoan karekean bwai n aoraki aika korakora, tamaroa ao n raroa banen taia. Ena karawataaki anga n reirei bwa ana kona ni katoaaki abamwakoro ma aia taokita, ao ai katamaroan kanuungan aia mwakuri (allowances) Nurses ao Doctors.

Ena kaungaaki naba babaire ma waaki ibukin karekean temwane n tabui ke temwane n kabomwii ibukin te marurung (Health Insurance) are ena kona n riki bwa ibuobuoki nakon temanna ma temanna n tangirakina n irekereke ma kainanoan te mwakuri ni kuakua ao te mauri.

Te reirei

Te reirei bon moan te kakawaki kioina ngkai ngaia oin rikiraken ara botannaomata. Ibukin anne ao ami Tautaeka e na teimatoa ni maubonia ataei nte reirei, ao ni karikirakei aia kona n mwakuri ao n karaobwai (vocational skills). Ena karekeaki te kanuanga n aron te metera, te mwane, ao te tabo n reirei ae rianako kinakina nakoia ake a rianako aia kekeiaki, ni moa man te kauarinan (secondary) ni karokoa te katenrinan (tertiary). Ena akea te roo ibukiia ataei ni karokoa te koraki 7 ni kaea nanon te Motinnano, ao ena karekeaki baa ni mananga ao kanaia ataein te reirei. Ena akea naba boon te intanete nakoia JSS ao SSS, ao ana iai te kaati (student ID card) irouia ataei ibukin kaboraoan taian tiaweti nakoia.

E na katei taian computer labs n JSS ao SSS n reirei ake akea iai, ena kateaki riki JSS n abamwakoro ake a bubura, ao n ooaki reirei ni kabane. Ena mwanenaki katean maneaban taian reirei, ao ena kateaki riki ana kauarinan te Tautaeka. Ena kamatebwaiaki katean te katenrinan (university) iaon abara, ao aio bon te waaki ae boou are ena uarokoa Kiribati nakon te mwaneka riki are iaona.

Ibukin katamaroan aron te angareirei ni kauarinan ake n reirein Aaro, ao ana karinaki aia taan reirei aika beebwa bwa ana riki ba ana taan mwakuri te Tautaeka, ao ni karaoi naba katamaroa nakon kaniwangan aia mwakuri (allowances) taan reirei.

Kataneiai ao Kamwakuri

Ana uarokoaki katenrinan n reirei ibukin te kataneiai iaon rabakau aika bongana. E kakawaki aio bwa aonga kuura aikai n kona n wantongaia ara roronrikirake bon iaon abara, ni kaitara tangirana man te mwakete iaon Kiribati ao aban tinaniku ibukin karekean te makuri.

E tauraai naba ami Tautaeka ni karokoi aeka n reirei aikai iaon abamwakoro ake a kainanoaki iai ao ni boutokaia taan reirei ibukin wakinan taian kataneiai aikai.

I kukurei n taekinna bwa ena karababaaki riki ao ni karakaaki te kamwakuri I tinaniku, ao ni karekeaki anga n tangomwane ibukin boutokaan te mwakuri I Nutiran rinanon te PAC, ao taan kinikiuanikai.

Aaba ao Kateitei

E kakoaua naba ami Tautaeka aio bwa iai raora aika teimatoa n aki rin inanon te karikirake n aron te oroben ao te ununiki. Aikai bon raora ake a tauaki taekan abaia iaan te riiti. E tauraoui ni kataboroaki mwaitin riitin aaba iaon ao itinanikun Tarawa, ao ni kabwakai riitin aaba ake a tuai tia aroia, ake a tei iai mwaneaban kaawa ao Aaro, Umwantabu, marae ni butibooro, ao taabo n ran ibukin te botanaomata, ao ni karekeaki te ibuobuoki ae onoti nakoia kain Tarawa **Teinainano** ma Betio.

Ena kateaki riki auti ni maeka aika tamaroa, ao ni kamwaitaki aanga ni boutoka nakon kateitei, ni kaitara kainanoana irouia taan mwakuri.

Reitaki ma aban tinaniku

E ngae ngke ti raroanako ma aban tinaniku, ma e bon kakawaki kateimatoan te reitaki ao te iraorao ae tamaroa ma raora mai tinaniku. Ti kakoaua naba bwa raora mai abatera ao botaki nako mai iaon te Betebeke ao te Aonnaba, bon ngaia taan uataboa rikiraken abara. Kateimatoan te reitaki ena bon kanakoraoa te ibuobuoki n itera aika mwaiti ibukin uaiakinan te rikirake ae tamaroa riki.

Nte tai aio, ao I kan anga te kakaitau ae onoti nakoia Aaba ao Botaki mai tinaniku ibukin kawakinaia ara botanaomata ake a tiku n aki kona n reke okiia moa nte tai aio ibukin te aoraki ae te COVID-19, n reitaki ma aia ibuobuoki ibukin ara katauraoui nakon kaukan kaokakia kain abara nakomai. Kam bati n rabwa ao are I eta ngkami.

Ibukin te reitaki ma aban tinaniku, ao ena kateimatoaki ao ni karakaki te iraorao ma aba ake ana buoka karikirakean abara, ao ena kamwaitaki riki taan tei ibukin Kiribati n aban tinaniku (consulate services and embassies).

Aono n Raina ao Rawaki

Ibukin te Aono n Raina ao Rawaki, ao e Motinnanoia ami Tautaeka bwa ena karika Kiritimati bwa te center ibukin te karikirake n aekaia nako. Te waaki aio are e na karaka riki te karekemanee ao

man karekei taabo ni makuri. Taan maeka ake a tia n reke aia riiti iaon Kiritimati ana kabwaka te mwaiti ae \$1,000 ao ana aki manga bwaka riiti.

TAEKA NI KAKAITAU

Ni kainan au maroro ao I kan kamatoa n taekinna nakoimi te botanaomata bwa; E na teimatoa ami Tautaeaka ni kakamwakuri ao ni kakoroi nanon ana Motinnano are Motinnanoia nakoimi. N aron are kam a tia n noria, ao e riaon wanibwi te katebubua (81%) man ara Motinnano aika koro nanoia. Ti tebwi ma ruaia te katebubua (19%) aika kainanoa kakoroan nanoia, ao a manga rin inanon ara motinanano ngkai. Aio e kaota nanomwakan ao nanomatoan te Tautaeaka ma Tobwan Kiribati Party ni kakoroi bukin mwiokoana ake kam a tia n angana, ao ni manga tauraoni n reitanako te mwiokoaki anne, ma te kekeiaki ao te kakaonimaki.

I a reitaki riki ma kaain au Kaabineti ao te Tautaeaka ni kauataoa te karabwabwara ao te kakaitau nakoia ara Botaki n unimwane ma unaine, Kauntira, Botaki n Aaro, Bitineti, Roro n rikirake, Botaki n aine, Botaki aika a inaomata ni kabane, ana Botaki ni mwakuri nte Tautaeaka ma ana Kambwana nako, ara Development Partners ao ai bon kaini Kiribati ni kabane n aron tamaroan te waaki ao te reitaki are ti a tia ni uaia ni waaki inanona.

N te aua n ririki ae imwaira aio, ao e kakawaki bwa tina riai ni kamarurungiira ao ni karaoni mwiokoara nakon ara kabanea n tamaroa. Are ko buokia n tobwaia ngkai, ena uaana ibukin natim ma tibum nakon taai aika ana roko.

Ai bon banau n katekeraoni nakoim Madam Tiibika ibukin waakinan am beku ni kaira ana Auti ae Maungatabu Kiribati.

Ana bau abara ae tangiriaki iroura are Te Mauri, Te Raoni ao Te Tabomoa iaora n tatabemanira nako. Kam Bati n Rabwa.